

ge stændermøde, hvorefter kongen erhverver sig en betydelig dispositionsfrihed også over for pantsatte len.

Først og fremmest lykkes det Christiern I at isolere Thottslægten, og en overgang er en række hovedslotte i hænderne på en mildest talt obskur lavadelgruppe. Ca. 1470 indtræder en *modus vivendi*, idet aristokratiet atter vender tilbage til magten; men nu er der ikke længere tale om et magtmonopol for en lille inderkreds af toparistokrater. Denne må dele magten med et noget bredere lag, ikke mindst derved at de ofte lavadelige bispers slægtninge i stort tal optages i rigsrådet. Og tesen illustreres virkningsfuldt derved, at der nu faktisk er lige så mange slægter om at dele magten, som der er slotte.

Hvad enten man vil kalde det en styrke eller en svaghed ved arbejdet, er det strengt centreret om hovedslottene (uanset at der naturligvis har været andre momenter, der kunne spille ind). Men den gennemargumenterede tese (på et materiale, der som Erslevs næsten kan »kvantificeres«) er veldokumenteret, selv om der naturligvis altid vil være et og andet i detaljen at diskutere (det er et spørgsmål, om Erslev gjorde ret i at anvende glosen »regnskabslen« før lensreformen; tidens eget »fadeburslen« – i modsætning til netop det bortforlemede – havde nok været at foretrække. Note 20 til s. 139 angår vel Johaniter-, ikke Augustinerordenen? Er den i note 86 til s. 68 omtalte forpligtelse ikke et referat af den helt ordinære – men i øvrigt ellers ukendte – rådsed?).

Virkningsfuldt konkluderes, at Christiern I vel ikke magtede at genoprette unionen med Sverrig; men til gengæld skabte han en betydelig stærkere kongemagt i Danmark med større dispositionsfrihed over for lenene (og ydermere fastslås kongens stærke engage-

ment i hertugdømmerne). Med et særdeles grundigt bilag over periodens rigsråder samt talrige kort over herreder og slotte m.v. er der her ikke blot givet et særdeles betydningsfuldt bidrag til tidens politiske historie; men arbejdet udgør samtidig en meget nyttig håndbog for videre studier i dansk senmiddelalder.

Troels Dahlerup

E. Ladewig Petersen: *Fra standssamfund til rangssamfund 1500-1700. Dansk social historie 3.* (Gyldendal, 1980) ill., 447 s.

Dette »Dansk social historie«s tredje bind, forfattet af professor E. Ladewig Petersen, omhandler tiden 1500-1700. Det er en ny og utraditionel periodisering – og en god nyskabelse, der giver mulighed for at trække linier på tværs af de store årstal 1536 og 1660. Skønt forfatterens eget forskningsfelt, adelsvælden, naturligt nok må indtage en fremtrædende plads, tillægges begivenhederne omkring dens indledning med Reformationen og dens afslutning med Enevældens indførelse ikke større vægt i sig selv. Forfatterens interesse har langt videre og mere principiel rækkevidde, nemlig – som det klart er angivet i bindets titel – Danmarks omdannelse fra et stands- til et rangssamfund.

Det store værks forskellige forfattere har været ret frit stillet, også med hensyn til definitionen af, hvad socialhistorie er. Ladewig Petersen diskuterer begrebet i den indledende *Introduktion* og konstaterer s. 14, at moderne socialhistorisk forsknings mål er »at analysere og at forstå samfundets opbygning af mennesker og grupperinger, hvis placering indbyrdes og i forhold til helheden bestemmes af økonomiske, sociale og politiske, af materielle og immaterielle faktorer«. Men

tilføjes det: »Definitionen bør imidlertid netop ikke opfattes som statisk«; central er også samfundets omformning og forskydningerne inden for og mellem de forskellige sociale grupper. Af de ovenfor citerede forklaringsfaktorer tillægges især de økonomiske forhold afgørende vægt.

Ladewig Petersen fortsætter med en kort redegørelse for kildeproblemer og kildetyper med påpegning af muligheder og især farer og begrænsninger for sluttelig at afrunde *Introduktionen* med »Lidt historiografisk baggrund«, hvor det fremhæves, at moderne dansk socialhistorie endnu er i sin vorden, og hvor det yderst beskedent understreges, at fremstillingen derfor »i mange henseender endnu kun kan blive provisorisk eller endda måske kun impressionistisk« (s. 29).

Alligevel er det med stor forventning, man går i gang med læsningen, da forfatteren – jfr. litteraturfortegnelsens mange arbejder fra hans hånd – er en af landets få virkelige kendere af periodens Danmarkshistorie. Og forventningerne skuffes ikke.

De for perioden generelle og grundlæggende forhold behandles i det omfattende første hovedafsnit *Befolkning, samfundsstruktur og produktionssystem*. Der indledes med en behandling af de 200 års befolkningsudvikling, der – om end med betydelige geografiske variationer – i lighed med den almeneuropæiske udvikling er præget af en generel befolkningsvækst, der ledsages af en (vis) social differentiering med skabelsen af en stor – om end meget uensartet – husmandsgruppe; denne vækst synes at fortsætte til midten af 17. århundrede, hvor – idet den sandsynlige betydning af den tyngende beskatning som følge af 17. århundredes ekspanderende statsmagt pointeres – 1650'ernes epidemier og Svenskekrigene forårsager et fald i be-

folkningen, der imidlertid regenererer forholdsvis hurtigt efter 1660. For byernes vedkommende med den klare forskel, at mens hovedstaden vokser stærkt, præges provinsbyerne af stagnation. Hovedtendensen er klar og kan ikke anfægtes, hvorimod fremstillings mange statistiske detaljer nok kan diskuteres, især naturligvis for den ældste tids vedkommende.

Eksempelvis virker stigninger på omkring 250% i husenes antal i Musse og Fuglse herreder 1568-1664/1682 ikke særlig sandsynlige eller troværdige, men vidner vel for en stor dels vedkommende blot om en fyldigere registrering i de sene kilder (tabel 11 s. 65). Og hvorledes kan man s. 55f have en stigning i Ringsted-Ramsø herreder fra 944 jordbrug i 1517 til 1012 i 1651, når tabel 8 (s. 62) faktisk viser stabilitet 1517-1682. Forfatteren er naturligvis klar over de vanskeligheder og usikkerheder, der hæfter ved materialet, men har »valgt at fremlægge de demografiske analyser således, at de kan give læseren et indtryk af de forskningsmæssige overvejelser, som lader sig anstille, og som samtidig kan understrege den nødvendige margen af usikkerhed« (s. 42). Det synes dog tvivlsomt, om dette sidste mål er nået; de mange tabeller og beregninger (ofte med decimalers nøjagtighed), der bringes uden grundige og kritiske kommentarer til de enkelte talstørrelser, kan næppe – trods nok så mange generelle forbehold – undgå at give den læser, der ikke på forhånd er fortrolig med 16-17. århundredes »statistiske« materiale og dets problemer, indtryk af en sikkerhed, der ikke er til stede.

I det følgende kapitel om »Demografiske forhold« bevæger forfatteren sig fra befolkningsudviklingens hovedlinier over til befolkningsstrukturen, hvor det nye »europæiske familiemønster« (lavere ægteskabsfrekvens, lave-

re børnetal m.v.) ikke synes at slå igennem i Danmark før 1700. Dikteret af kildesituationen koncentrerer beskrivelsen naturligt nok om 17. århundrede, hvor kirkebogsmaterialet efter påbuddet 1645 om kirkebogsføring giver visse muligheder. Trods materialets vanskeligheder føler man større tryk ved de statistiske beregninger i forbindelse med undersøgelser af forholdene i *lokale samfund*; det lykkes her forfatteren at vise, hvorledes krige, dyrtid og ikke mindst de hermed forbundne hyppige og uberegnelige epidemier har gjort tilværelsen usikker, og hvorledes disse forhold har influeret på de demografiske komponenter som fødsler, vielser og dødelighed. Fremhæves bør især analysen af den hidtil uudnyttede »Perlestikkerbogen«, der giver et indblik i situationen i Nakskov i 1620'erne.

I hovedafsnittets sidste kapitel »Standssamfund, produktionssystem og social struktur« præsenteres det funktionsdelte standssamfund, som udvikles i tiden efter Hans' håndfæstning 1483 og finder sin endelige formelle udformning i Koldingrecessen 1558. De forskellige sociale gruppers placering i samfundet afgøres dels af de retslige privilegier, dels – og ifølge forfatteren især – af deres funktionelle placering i produktionssystemet: Med dettes agrare karakter var »den absolut dominerende komponent i det danske privilegiesystem da – materielt som politisk – adelen og dens godsdrift; de øvrige stænder grupperer sig privilegiumæssigt og funktionelt omkring kronens og adelens gods, indtil reformationen også kirkens« (s. 120). Centralt står afsnittene om den sociale differentiering henholdsvis på landet og i købstæderne. Såvel den geografiske som sociale mobilitet har uden for adelen været stor, men udviklingen præges samtidig i 17. århundrede af stigende

økonomisk koncentration og stigende social differentiering inden for alle stænder, hvilket forårsager en udhuling og nedbrydning af standssamfundet og dettes omformning til Enevældens rangssamfund.

Hermed er klart og prægnant angivet værkets hovedtese, der dernæst – efter et kort sidste kapitel om »Levestandard« (lønnings, priser, ernæring m.v.) – beskrives og uddybes i de efterfølgende tre kronologiske hovedafsnit.

Det første af disse, *Standssamfundet 1483-1558*, tager sit udgangspunkt i det Danmark, den senmiddelalderlige krise efterlod. Krisens umiddelbart positive virkning for bønderne (den nedsatte landgilde) udhuledes af adelens og kirkens forsøg på ved nye afgifter og tvangsforanstaltninger at kompensere deres økonomiske tab, hvilket sammen med øgede skattekrav fra kronen ses som forklaring på bondeurolighederne under den adelige reaktionsperiode. Uroen og modsætningerne i Adelsvældens opbygningsfase afløstes efter 1536 af en stabilisering af bondesamfundet og cementering af det funktionsdelte standssamfund, der som nævnt fandt sit formelle udtryk i den sammenfattende Koldingreces 1558. Væsentlig forekommer påpegnings i overensstemmelse med Fussing af kronens heldige forsøg på at gennemtvinge retsbeskyttelsen af bønderne i den rolle, systemet anviste dem – en opfattelse, der dog formentlig vil være delte meninger om. Velgørende er tolkningen af 1547-recessens bestemmelse om adelens ret til at gøre sig sit gods så nyttigt som muligt, der ikke opfattes som indledningen til en generel og hårdhændet bondeundertrykkelse, men snarest som en begrænsning på godsejeren til at lade sig nøje med at udnytte godsressourcerne bedst muligt, hvilket – som forfatteren påpeger – vel hyppigst har været en fælles interesse for begge parter.

Næste kapitel følger adelsstandens udvikling fra senmiddelalderen og frem. Agrarkrisen var primært en krise for den mindre modstandsdygtige lavadel, der oftest kun overlevede som fogeder for mere godsrige standsfæller og kirken, og skønt muligheden for social opstigen eksisterede – især i kølvandet på modsætningerne mellem krone og adel – er hovedtendensen tydeligt udryddelse af lavadelen til fordel for højadelen, der blev stadig rigere, bl.a. gennem opkøb af lavadelsgods til kompensation for indtægtsnedgangen som følge af krisen (i den forbindelse: Er Esge Brok s. 194 mon ikke fejl for Lage Brok?). Adelsens aristokratisering og koncentrationen af gods på færre ejere er uomtvistelig, hvorimod anmelderen har svært ved på dette tidlige tidspunkt at se »tydelige bestræbelser« på geografisk koncentration af fæstegodset omkring hovedgårdene (s. 191). Et andet væsentligt træk er faldet i den adelige egenhandel ved midten af 16. århundrede, som måske nok især skyldes, at denne handel ikke længere var rentabel, men dog samtidig klart markerer adelsens forvandling til en egentlig godsejeradel, der koncentrerer sig om landbrugsproduktionen (jfr. ovennævnte recesbestemmelse 1547), og det i en sådan grad, at adelsens og kronens store godser og deres produktion blev standssamfundets egentlige nerve.

Undergik landbosamfundet således væsentlige ændringer frem til 1550'erne, fastholdt købstæderne derimod i vid udstrækning deres senmiddelalderlige præg som centre for oplandshandel. De sociale skel mellem købmænd, håndværkere etc. eksisterede, men om end der spores en stigende dansk aktivhandel, hører den skarpe sociale polarisering med en dominerende, kapitalstærk købmandsoverklasse en senere tid til.

I det følgende kapitel om »Den offentlige sektor« pointeres, at Danmark i 16. århundrede var og blev en domænestat, hvor kongen i lighed med adelen måtte leve af sine domæner, lene, og hvor målet var balance på det ordinære budget. Kronen var for at øge sine indtægter henvist til en rationalisering og effektivisering af godsdriften og lensvæsenet. Ændringerne i forleningsformerne, der reducerede lensmanden til kgl. embedsmand, og centraliseringen af lensforvaltningen bevirkede – i overensstemmelse med Erslev – økonomisk og politisk en styrkelse af kongemagten, mens reformernes væsentligste socialhistoriske konsekvens var, at reduktionen af de mange små godslens fjernede lavadelens muligheder for en nogenlunde standsmæssig tilværelse.

Kapitlet »Idehistoriske aspekter«, hvor der bl.a. peges på dominikanernes og de radikale sydtyske reformators betydning for den sociale protest i forbindelse med den danske reformation, og hvor der redegøres for reformationstidens officielle samfundssorden, afrunder dette første kronologiske hovedafsnit.

I det følgende hovedafsnit *Standssamfundets opløsning 1558-1629* behandles det funktionsdelte standssamfunds gradvise udhuling med en stigende social differentiering og polarisering inden for de enkelte stænder. Udviklingen ses i europæisk sammenhæng, hvor 16. århundredes højkonjunktur trods svingninger bragte betydelige kapitalmængder til landet – således beregnes med den nødvendige forsigtighed overskuddet 1611-13 og 1640 til henholdsvis 1,6 og 1,7 mill. rd.

Om end såvel bønderne som eksportkøbmændene har fået andel i velstandstilvæksten, er hovedgevinsten dog uomtvisteligt tilfaldet krone og adel. I beskrivelsen af disses udnyttelse

af konjunkturopgangen bliver forfatterens overvejende økonomiske tilgangsvinkel tydelig: Økonomisk rationalitet og indtægts- eller profitmaksimering er nøglebegreber. Skønt det sparsomme materiale ubestrideligt afslører adelig spekulation i prissvingningerne (uden at vi dog ved, *hvor* typisk en Christoffer Gøye faktisk er), er det måske nok et spørgsmål, om ikke denne økonomiske rationalitet undertiden føres for vidt. Således kan recesbestemmelsen 1547 om så vidt muligt at holde godserne samlet ved skifte nok passes logisk ind i bestræbelser på arrondering af godskomplekserne (s. 261f), men faktisk synes de få kendte *specificerede* søskendeskifter fra 16. århundrede at vidne om, at dette hensyn ikke har spillet nogen nævneværdig rolle – i alt fald overholdtes bestemmelsen langt fra altid. Tilsvarende kan den driftsmæssige rationalitet bag Frederik II's mageskiftepolitik diskuteres (s. 290f); effektivisering og rationalisering af *lensforvaltningen* har da givet spillet ind, men oprettelsen af kgl. vildtbaner er i realiteten det eneste kildebelagte motiv, og påfaldende er det i alt fald, at stort set alle erhvervede adelige hovedgårde straks blev nedlagt. Denne understregning af målbevidst samling af godskomplekserne er egentlig så meget mere bemærkelsesværdig, som forfatteren selv lægger et brud omkring 1630, først derefter ekspanderede den hoverikrævende hovedgårdsdrift for alvor (se s. 357ff).

På langt mere sikker grund følger man sig ved den blændende skildring af højkonjunkturens sociale virkninger for adelen som stand, der hviler på forfatterens egen omfattende og grundlæggende forskning. Danmarks status som alternativ/sekundær leverandør (i alt fald af korn) til det europæiske marked gjorde danske godsejere sårbare over for de konjunktursvingninger, der

prægede udviklingen fra omkring 1580; afsætningskriserne ramte naturligvis især den lavere og mellemste adel, der derfor jævnligt måtte låne sig frem, bl.a. hos rige standsfæller som eksempelvis Esge Brok. Stadig større godsrigdom hobede sig op hos et fåtal af storgodsejere, en koncentrationsproces, som anskueliggøres ved en sammenligning af godsfordelingen ifølge rostenestetaksationerne 1587/88 og 1625.

Denne aristokratisering og stærkere sociale lagdeling af adelen, hvis slægtsantal i øvrigt reduceres kraftigt ved, at mange fra den godsfattige adel gled ud af standen, afspejles ikke blot i godsfordelingen. Rigsrådspladserne besattes af medlemmer af en stadig snævre gruppe højadelsslægter, der også monopoliserede de indbringende hovedlensmandsposter, så der var god grund til den menige adels protest herimod 1588. De stigende krav til uddannelse i lensadministrationen rummede dog en mulighed for social mobilitet, men da uddannelserne var udgiftskrævende som følge af de lange udlandsrejser, havde den rigere højadel i praksis også her et klart fortrin frem for den menige adel.

Samme tendens gjorde sig gældende i købstæderne, hvor der i perioden udskiltes en tydelig overklasse af kapitalstærke købmænd, der varetog den stigende eksport af korn og øksne, blot var der her i modsætning til adelen tale om en større økonomisk og social mobilitet. Disse stigende sociale skel i købstæderne, som også afspejler sig i udviklingen i skatteligningen, forstærkedes blot yderligere af Chr. IV's – ganske vist mislykkede – aktive merkantilistiske erhvervspolitik.

Periodens kendetegn er den stigende sociale differentiering og polarisering inden for og på tværs af stænderne samt statens mere aktive rolle under

Chr. IV. Der er dermed klart lagt op til næste og sidste hovedafsnit om *Skattestatens vækst 1629-1700*, der som baggrund indledes med en udførlig beskrivelse og diskussion af 17. århundredes europæiske krise, hvis hovedtræk og kendetegn også i vid udstrækning har gyldighed for den danske samfundsudvikling i 17. århundrede. Som det allerede fremgår af afsnittets titel, ses hovedforklaringen – i overensstemmelse med Niels Steensgaards tolkning – i den eksplosive vækst i den offentlige sektor.

Chr. IV's kostbare udenrigspolitik og her ikke mindst behovet for en stående hær, som Rigsrådet modvilligt accepterede 1637, men måske nok så meget den generelle voldsomme udvidelse af statens kompetenceområde (jfr. firedoblingen af Danske Kancellis ekspeditioner mellem 1570'erne og 1630'erne) betød en så enorm vækst i de offentlige udgifter, at kronens domæneindtægter på ingen måde forslog, men måtte suppleres af stadig hyppigere og højere skatter (se de illustrerende beregninger af det voksende skattetryk s. 342f og 345). Forvandlingen fra domænestat til skattestat er tydelig, men først den økonomiske nødvendighed efter Svenskekrigenes ødelæggelser og købmandsaristokratiets voksende styrke (især i København) muliggjorde fuldbyrdelsen af udviklingen ved Enevældens indførelse i 1660, der med de efterfølgende krongodsudlæg til afvikling af gælden og indførelse af skatter formaliserede forvandlingen.

Socialhistorisk fik skattestatens vækst tilsvarende vidtrækkende konsekvenser, der trods den store detalrigdom behandles med samme klarhed, så udviklingens hovedlinier aldrig tabes af syne. Den i den forudgående periode påbegyndte differentiering og polarisering inden for stænderne fortsatte. I adelen var det naturligt nok

især den mindre rige del, der kom i vanskeligheder som følge af skattestatens vækst fra 1630'erne og landbrugsgets afsætningsvanskeligheder i forbindelse med de vigende konjunkturer fra 1640'erne.

Helt centralt står behandlingen af udviklingen for landbefolkningen, hvor forfatteren som noget nyt – og formentlig med rette – lægger et afgørende vendepunkt ved 1630. Først tiden derefter (og især fra 1640'erne) var den egentlige indledning til bondestandens økonomiske forarmelse og varige sociale degradering, idet gods-ejeradelens reaktion på skattestatens vækst blev en udvidelse af hovedgårdenes egenproduktion til erstatning for de nu mere usikre indtægter fra fæstegodset. Med støtte i Gunnar Olsens undersøgelser pointeres det, at hovedgårds- resp. storgodsdriften med dertil hørende bondegårdsnedlæggelser først forceredes efter 1630 og yderligere som følge af afsætningsvanskelighederne i 1640'erne for at kulminere i århundredets sidste halvdel, hvor halvdelen af samtlige registrerede bondegårdsnedlæggelser 1525-1699 ligger. Om end det betones, at storgodsstendenserne i Danmark ikke må overvurderes, blev følgen af det øgede behov for billig (= gratis) arbejdskraft – specielt i en tid med stigende lønninger – en betragtelig vækst i ugedagsbøndernes antal, uden at vi dog er i stand til at måle omfanget og byrden af den enkelte fæsters hoveri. Man kan spørge sig, om forøgelsen af de *skattefrie* ugedagsbønder ikke – i lighed med den skattemæssige omklassificering fra hel- til halvgårde – i første omgang skal ses som en skatteteknisk fidus fra godsejerside for at afbøde virkningerne af de stigende skatter, og hoveriets ubestridelige vækst til bondestandens hårdeste byrde således opfattes som en slags andet trin i udviklingen – måske i

sammenhæng med den ældre Enevældes ødegårdsproblem. Den skitserede udvikling muliggjordes af den af forfatteren påviste omfortolkning i begyndelsen af 17. århundrede af 1558-recessens nyttiggørelsesparagraf fra dens oprindelige driftsøkonomiske sigte til også at gælde det retslige forhold mellem godsejer og bonde.

Der advares prisværdigt mod en for bastant opfattelse af bondeundertrykkelsen, idet udviklingen nemlig ledsages af en social differentiering inden for bondestanden; der er således perioden igennem adskillige vidnesbyrd om ikke helt få »rige bønder« med penge på rente. At hovedtendensen for det store flertal var forarmelse og tab i social status, kan der dog ikke herske tvivl om, hvilket da også antydes af det i al fald for Sjælland konstaterede fald i antallet af gårdmænd, mens antallet af husmænd voksede – ved hvilket sidste forhold man dog må have skævheden og usikkerheden som følge af kildernes stadig fyldigere registrering in mente.

Periodens taber frem for nogen var dog den efterhånden mere og mere økonomisk betrængte adel, der mistede sin politiske magt og sine forrettigheder. Derimod blev det kapitalstærke købmands- og akademikeraristokrati (især det københavnske), der i vid udstrækning finansierede den betrængte adel, og som med sine gradvis skærpede krav – ikke på demokratisering – men på lige adgang med adelen til embede, rang og godsbesiddelse beredte adelens fald og Enevældens indførelse, ikke den vinder, som det givet selv havde gjort sig forhåbninger om. Enevælden takkede sine fødselshjælpere dårligt og skabte sin egen magtelite i fyrstens tjeneste, en rangadel, hvor rang knyttedes til statstjeneste og gradvis også til godsbesiddelse, som – hvad tabellerne s. 385ff over ejendomsfordelingens forvandling viser – købstads-

aristokratiet ikke fik nævneværdig andel i, medmindre de blev optaget i enevoldsadelen. På papiret gav Enevældens rangssamfund nok principiel lighed og mulighed for større social mobilitet, men i praksis var mulighederne begrænset til en fåtallig overklasse. Samfundets aristokratiske præg ændredes ikke, og for befolkningens store flertal, især bondestanden, betød Enevælden ikke nogen forbedring – snarere tværtimod.

Den i værkets titel indeholdte hovedtese med udvikling fra standssamfund til rangssamfund er ført til ende, og i den afsluttende *Sammenfatning* trækkes hovedlinierne op, således at denne nye syntese af den danske samfundsudvikling 1500-1700 står klart og markant.

Dette tredje bind af »Dansk social historie« er en imponerende præstation og vil givet i lang tid ganske enkelt stå som *værket* (sammen med forfatterens bind af Gyldendals Danmarkshistorie). En virkelig kender af perioden videregiver her til glæde og gavn for alle os andre sin formidable viden med et væld af konkrete oplysninger (ind imellem måske med lidt for stor tilbøjelighed til kvantificering), der bringes på en sådan måde, at forfatteren samtidig med detailrigdommen formår fra start til slut klart og stringent at fastholde sit nye helhedssyn på perioden – et helhedssyn, som nogle måske vil finde vel økonomisk orienteret.

Værkets værdi øges yderligere ved, at foruden den afsluttende, samlede *Litteraturfortegnelse* afrundes hvert hovedafsnit med en ræsonnerende forskningsoversigt på 10-12 sider. Der gives her en kyndig oversigt over den foreliggende forskning med en diskussion og vurdering af resultaternes anvendelighed, pålidelighed og mangler samt ikke mindst værdifuldt og velkomment mange anvisninger på emner og områ-

der, der kalder på undersøgelse. Bindet opfylder således til fulde det for hele socialhistorieprojektet erklærede mål på én gang at være opslagsværk (i hvilken forbindelse man dog kunne have ønsket sig et register også til de enkelte bind) og samtidig udgangspunkt for videre studier (*Humaniora* 1974-76 s. 166ff). Derimod kan det ligeledes erklærede forståelsesniveau (studenter-eksamen) næppe siges at gælde dette bind. Denne mangel er dog meget let at bære, thi for nuværende og kommende historikere vil bogen med sin grundige fremstilling, gode forskningsoversigter og forfatterens iderigdom være en guldgrube.

Jens Villiam Jensen

Hans Chr. Johansen: *En samfundsorganisation i opbrud 1700-1870. Dansk social historie 4.* (Gyldendal, 1979). 333 s.

Bindet er skrevet af Hans Chr. Johansen, der oprindeligt er uddannet som økonom, men siden 1968 har været professor i historie ved Odense Universitet. Han har i adskillige tidligere arbejder beskæftiget sig med periodens økonomiske og sociale historie, bl.a. i sin disputats om dansk økonomisk politik i 1780'erne, i forskellige studier omkring Sundtoldregnskaberne samt – hvad der er mest centralt i denne sammenhæng – i en større historisk-demografisk undersøgelse (fra 1975) om dansk befolkningsudvikling og familiestruktur i det 18. århundrede.

Bogen består af 6 afsnit. Heraf analyserer hovedkapitlerne henholdsvis befolkningsudviklingen, gruppedannelser i samfundet samt levestandard og indkomstfordeling, mens tre mindre afsnit behandler »De ydre rammer«, »Uddannelsesforhold og analfabetisme« og »Individ contra samfund«. I sin

struktur er bindet således rent tematisk opbygget, og selv om denne inden for de enkelte af hovedkapitlerne suppleres med en række korte kronologiske småafsnit, savner man et sammenfattende afslutningskapitel, hvor hovedlinierne af udviklingen inden for de enkelte områder kunne trækkes op i sammenhæng.

Dansk social historie var i sit oplæg tænkt som en kombination af et opslagsværk og udgangspunkt for videre studier. Den skulle »såvel give en samlende oversigt som vejlede i, hvordan oversigtens resultater er nået og i, hvordan forskerne selv kan skaffe sig en mere detaljeret viden om enkelte sider af eller problemer i socialhistorien«.

I dette bind har Johansen lagt hovedvægten på »formålsparagraffen« pkt. 2, formidlingen af forskningsresultaterne. Det kan der være en rimelig grund til, ikke blot fordi de centrale undersøgelser over de sociale gruppedannelser og deres indbyrdes forhold i den behandlede periode er forholdsvis nye og derfor ikke hidtil inddraget i andre oversigtsværker, men også fordi forfatteren selv står som den banebrydende danske forsker på dette område. Med sine EDB-baserede analyser af dansk befolkningshistorie i det 18. og første del af 19. århundrede har han nået en række nye resultater omkring bl.a. landbobefolkningens tregenerationsfamilie, dens geografiske mobilitet og sammenhængen mellem ægteskabsindgåelse og gårdbesiddelse. Også en række andre nyere undersøgelser, der bl.a. belyser de tidligere kirkebøgers og folketællingers pålidelighed, er inddraget i analysen af befolkningsforholdene på landet. For byernes befolknings- og erhvervsstruktur gives ligeledes en meget anskuelig gennemgang af udviklingen i hovedstaden, den store og den lille by – de to sidste ek-